

Wanda Kubiak

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Rola krótkich opowiadań satyrycznych Michaiła Zoszczenki w nauczaniu języka rosyjskiego i literatury

Artykuł poświęcony jest rozpatrywaniu możliwości, jakie zawierają w sobie krótkie opowiadania radzieckiego pisarza Michaiła Zoszczenki w nauczaniu języka, literatury i historii Rosji. Proponowane są również konkretne ćwiczenia, dotyczące pracy z tekstem oraz zawartymi w nim nietypowymi strukturami gramatycznymi i potocznym słownictwem, typowym dla omawianego okresu w dziejach Rosji radzieckiej.

„Trudny ten język rosyjski, drodzy obywatele! Taki trudny, że nie wiem! Główny powód – że w nim do diabła i trochę cudzoziemskich wyrazów. No, weźmy język francuski. Wszystko ładnie i zrozumiale. Kieskiese, mersi, kmsi – same, proszę zwrócić uwagę, czysto francuskie, naturalne, zrozumiałe słowa. A teraz wpakujcie się z rosyjskim zdaniem – istne nieszczęście. Cała gadka naszpikowana słowami o mglistym cudzoziemskim znaczeniu. Od tego człowiek się jąka, tchu mu brak i strzepią się nerwy.” (Zoszczenko 1993: 209)

1. Wstęp

Niniejszy artykuł jest poświęcony badaniu potencjalnych trudności w odbiorze i zrozumieniu przez polskich studentów-rusycystów słownictwa oraz struktur gramatycznych zawartych w krótkich humoreskach Michaiła Zoszczenki. W metodyce nauczania języków obcych teksty literackie odgrywają rolę szczególną, ponieważ jako podstawowa jednostka komunikacji stanowią najważniejsze narzędzie poznawania języka innego narodu, jego kultury i mentalności. Wykorzystanie obcojęzycznych tekstów w procesie praktycznej nauki sprzyja rozwijaniu wszystkich sprawności językowych. Szczerba twierdził, że aby nauczyć się mówić, należy wiele czytać (Щербя 2003: 99). Wielu tłumaczy i lingwistów pisało już o tym, jakim niełatwym zadaniem jest przyswojenie obcojęzycznego obrazu świata. Podkreślali oni, iż z każdym nowym słowem uczący się przenoszą do swojej świadomości pojęcia typowe dla innej kultury. Ten proces jest szczególnie skomplikowany, gdy czytelnik nie ma możliwości odwołania się do znanych sobie realiów, gdyż na przykład omawiane procesy w jego kraju nie występują. Podobne problemy napotykają na swojej drodze studenci-rusycyści, zapoznając się z utworami Michaiła Zoszczenki, obfitującymi w ogromną ilość lingwistycznych i stylistycznych

ciekawostek, których nie da się zrozumieć bez wprowadzenia w kontekst kulturowy i historyczny. Twórczość tego pisarza w całości poświęcona jest rzeczywistości porowolucyjnej Rosji i charakteryzuje się przede wszystkim niezwykłym językiem, jakim posługują się jego bohaterowie. W większości przypadków są to osoby proste, niewykształcone, używające słownictwa potocznego, pospolitego, często mieszające elementy wysokiego stylu z wulgaryzmami lub urzędniczą nowomową, która sama w sobie jest karykaturą języka. Można stwierdzić, że głównym elementem utworów autora *Arystokratki* jest właśnie mowa potoczna, praktycznie nieprzetłumaczalna na inne języki, zabawna, ale w pewnym sensie też i tragiczna, ponieważ ukazuje upadek kultury w Rosji lat 20. XX wieku i degradację moralną społeczeństwa, nie umiejącego się poprawnie wysławiać.¹

2. Kwestie kulturowe i historyczne

„Обычно думают – писал Зощенко в 1929 году – что я искажаю «прекрасный русский язык», что я ради смеха беру слова не в том значении, какое им отпущено жизнью, что я нарочно пишу ломаным языком для того, чтобы посмешить почтеннейшую публику. Это неверно. Я почти ничего не искажаю. Я пишу на том языке, на котором сейчас говорит и думает улица. Я сделал это (в маленьких рассказах) не ради курьезов и не для того, чтобы точнее копировать нашу жизнь. Я сделал это для того, чтобы заполнить хотя бы временно тот колоссальный разрыв, который произошел между литературой и улицей.” (Зощенко 1928: 45)

Opowiadania Michaiła Zoszczenki zawsze należy czytać i przedstawiać przez pryzmat rosyjskiej historii lat 20.-30. XX wieku. Stanowią one idealny materiał dla zaznajomienia studentów z typową szarą, trudną rzeczywistością zwykłych Rosjan, zazwyczaj pochodzących z nizin społecznych. Według trafnego określenia Szkłowskiego, Zoszczenko pisał o człowieku, który „żyje w wielkich czasach, a najbardziej zatroskany jest o stan wodociągu, kanalizacji i swoje kopiejkę. Spoza śmieci człowiek nie widzi lasu” (cyt. za: Беляя 1977: 67). Bohaterowie utworów autora *Nerwowych ludzi* są uzbrojeni w tzw. naiwną filozofię, stanowiącą „piekielną mieszanę” demagogii politycznej, prymitywnej zachłanności, wąskich horyzontów myślowych i zbyt wysokiego mniemania o sobie i swoim plebejskim pochodzeniu. Oczom czytelnika ukazuje się nowa odsłona „małego człowieka”, znanego już z twórczości Gogola i Czechowa. „Mały człowiek” Zoszczenki – to przeciętny obywatel sowiecki, zdezorientowany w nowej rzeczywistości porowolucyjnej, nieporadny i odznaczający się ograniczonymi możliwościami intelektualnymi. Posługuje się on monosylabami, nowomową komunistyczną lub słowami obcego pochodzenia, których do końca nie rozumie. Tutaj warto zasygnalizować pierwszy

¹ Niepokojące objawy niszczenia słowa ojczystego zauważał też Iwan Bunin, pierwszy rosyjski noblista w dziedzinie literatury (1933), zażarty wróg rewolucji i nowych bolszewickich porządków. W swoim pamiętniku *Przeklęte dni* zamieścił on interesującą notkę: (...) „Конечно, вполне „заборная литература”. Но ведь этим «забором», таким свинским и интернациональным, делается чуть не вся Россия, чуть не вся русская жизнь, чуть не все русское слово, и возможно ли будет когда-нибудь из-под этого забора выбраться? А потом - ведь эта заборная литература есть кровная родня чуть не всей «новой» русской литературе.(...) Распад, разрушение слова, его сокровенного смысла, звука и веса идет в литературе уже давно. (...) Язык ломается, болеет и в народе. Спрашиваю однажды мужика, чем он кормит свою собаку. Отвечает: - „Как чем? Да ничем, ест, что попало: она у меня собака съедобная.” Все это всегда бывало и народный организм все это преодолел бы в другое время. А вот преодолет ли теперь?” (Бунин 1990: 80)

z interesujących nas problemów – studentom-filologom należy dawać do czytania teksty napisane poprawnym językiem, a tego właśnie w utworach autora *Niebieskiej księgi* znaleźć nie można. W metodyce nauczania języków obcych istnieje dość rozpowszechniona opinia, że nie należy proponować uczniom zadań polegających na poprawianiu błędów, gdyż jest to praktyka szkodliwa. Jednak Szczerba stwierdzał, że rola negatywnego materiału jest ogromna i do tej pory nie została doceniona w należyтым stopniu. Negatywny eksperyment („tak się nie mówi”) jest nie mniej istotny dla teorii, niż pozytywny („tak należy mówić”) i tylko współdziałanie obu tych momentów może pomóc w zapoznaniu się z tendencjami rozwoju języka i normą językową (Щерба 1974: 28).

3. Istotne zagadnienia językowe oraz trudności w odbiorze tekstu

Analizując twory Michaiła Zoszczenki, warto posiłkować się pracą polskiego badacza twórczości autora *Arystokratki* Jarosława Wierzbickiego, który wyróżnia następujące rodzaje błędów i potknięć językowo-stylistycznych (Wierzbicki 1999):

- Deformacje fonetyczne w leksemach obcego pochodzenia (redukcja nagłosowej zbitki samogłoskowej np. *еропланы* – *аэропланы*; zamiana zbitki spółgłoskowej wewnątrz wyrazu: *фершал* – *фельдшер*);
- Obcojęzyczne wyrazy w zniekształconej postaci: *пардонк*, *майн гроссмунтер*, *шпрехен зи дейч*, *фон ганцен герцен*;
- Zakłócenia fonetyczno-fonologiczne i morfologiczne: *пельсинные корки* (апельсинные корки ‘skórki pomarańczy’), *осьмое число* (восьмое число), *вострый* (острый), *проблемки* (проблемки), *скус* (вкус ‘smak’), *в прошлом годе* (в прошлом году ‘w zeszłym roku’), *с Ленинграду* (из Ленинграда), *заведывающий* (заведующий ‘kierownik’), *испужался* (испугался ‘przestraszył się’), *рунь* (рубль), *мобиль-то с шаше съехал* (автомобиль-то с шоссе съехал ‘samochód z szosy zjechał’), *на ём* (на нем ‘na nim’), *сымать пальта* (снимать пальто ‘zdejmować palta’);
- Wahania gramatyczne, alogizmy, kolizje semantyczne: *терпеть их ненавижу*, *отвечать тихими устами*, *при царском режиме*, *медицинская супругу*, *губа на губу не попадает*, *живет в пятом этаже*, *музыка играла траурные вальсы*, *вдова по происхождению*, *шевелить глазом*;
- Duża ilość wyrazów o charakterze potocznym, gminnym: *пехом перся*, *тене-рича*. Wymowny jest fakt, iż słowo *ukraść*, *buchnąć* można przetłumaczyć na wiele sposobów – *аннектировать*, *взять*, *что плохо лежит*, *выкрасть*, *вытащить*, *(залезть, запустить руку) в (чужой) карман*, *затырить*, *надыбать*, *надыбить*, *натибрить*, *натырить*, *нахапать*, *откупиться*, *передрать*, *перекрять*, *подтибрить*, *подтырить*, *пократь*, *попялить*, *похитить*, *приделать ноги*, *прикарманить*, *разворовать*, *растаскать*, *растащить*, *расхитить*, *сбондить*, *свести (со двора)*, *свиснуть*, *свистануть*, *свистнуть*, *своровать*, *сдыбить*, *скоммуниздить*, *слизать*, *слизнуть*, *слимонить*, *сломить*, *слямзить*, *содрать*, *спереть*, *спионерить*, *спроворить*, *спулить*, *стащить*, *стибрить*, *стилиснуть*, *стыбзить*, *стырить*, *стянуть*, *стяпать*, *сфендрить*, *схерачить*, *сцапать*, *сиушарить*, *тиснуть*, *тырбануть*, *тяпнуть*,

увести (из-под носа), уволочить, уволочь, уворовать, угнать, умыкнуть, унести, упереть, утащить, утянуть, хапануть, хапнуть, чухнуть (ok. 80 wyrazów!) – i większości z tych wyrazów pisarz używa w swoich opowiadaniach.

- Powielanie wartości znaczeniowej – *посторонний чужой персонал* (nieupoważniony obcy personel), *надо взад вертаться* (trzeba w tył wracać), *не тревожьтесь беспокоиться, для ради смеха*;
- Zwroty tautologiczne – *умерший покойник, раз однажды, нуружная внешность*;
- Wyrażenia pleonastyczne – *стою стоя* (stoję na stojaka), *шутку пошутил* (żart żartowałem), *старый старикашка* (stary staruszczyk).

Pewną trudność w odbiorze niektórych utworów mogą również sprawiać przykłady upolitycznienia słownictwa i manipulacje semantyczne, wprowadzone do tekstu przez pisarza. Odzwierciedlają one zjawiska, które szeroko rozpowszechniły się w ZSRR w okresie popaździernikowym. Między innymi w tym czasie pojawiło się wiele form skrótowych, wśród których występowały formy bardzo dziwaczne, prawie niemożliwe do rozszyfrowania i kojarzące się z czymś zupełnie innym, niż oznaczały. Do takich tajemniczych skrótowców należy m.in. *Райжилстройброй, Кройбейшвей*.

4. Wykorzystanie przykładowego opowiadania Zoszczenki na zajęciach z historii literatury – „komunałki” jako znak czasu

Opowiadanie *Nerwowi ludzie* świetnie nadaje się do zobrazowania sowieckiej codzienności mieszkańców tzw. „komunałki” (wspólnego mieszkania wielorodzinnego) w latach 20. ubiegłego wieku. Interpretacji wymaga już sam tytuł, który jest znamienny. Co prawda, autor wyjaśnia, że po wojnie domowej ludzie zawsze stają się nadzwyczaj nerwowi. Ale koniecznie trzeba zwrócić uwagę studentów na pojawiające się już w pierwszym zdaniu humoreski pojęcie „komunałka”, które w polskich realiach ma zupełnie inne znaczenie i w świadomości społeczeństwa funkcjonuje jako „mieszkanie zastępcze”, nie posiadając raczej wydźwięku pejoratywnego. Natomiast w rosyjskiej rzeczywistości to słowo jest bardzo nośne i natychmiast wywołuje całą masę negatywnych skojarzeń: ścisk, ciasnota, brud, ciągłe kłótnie o każdy skrawek swojej przestrzeni, brak intymności, inwigilacja. Opisana przez Zoszczenkę bójka o szczotkę do czyszczenia prymusa jest naturalnym wynikiem ciągłego napięcia, wynikającego z faktu, że wielu obcych sobie ludzi jest zmuszonych do zajmowania wspólnej przestrzeni. W latach 20.-30. w miastach rosyjskich zaczął się poważny kryzys mieszkaniowy, spowodowany masowym napływem ludności wiejskiej. Mimo częstych akcji „zagęszczania burżuazyjnych mieszkań”, czyli, innymi słowy, odbierania kolejnych pokoi ich właścicielom (inteligencji, arystokracji itd.) sytuacja mieszkaniowa w miastach wyglądała tragicznie. Trudno to sobie wyobrazić, ale w Moskwie na początku lat trzydziestych ubiegłego wieku człowiek miał do dyspozycji 5,5 m². W 1940 roku sytuacja się pogorszyła i na jednego mieszkańca przypadały już tylko 4 m². „Komunałki” były swoistym symbolem tamtych czasów. Ponieważ kuchnia i łazienka stanowiły wspólne terytorium, normalnym procederem było pilnowanie, kto ile czasu spędza w łazience czy toalecie i czy nie zużywa więcej wody niż inni. (Foges 2007: 148 – 149) Nic więc dziwnego, że na

porządku dziennym było wścibstwo sąsiadów, nieprzyjemne zapachy z kuchni, hałas, kłótnie między członkami rodziny.

(<http://polit.pro/dir/1-1-0-2005#11>)

Analizując dane zagadnienie, warto zwrócić uwagę studentów na utwory innych rosyjskich pisarzy, poruszających kwestię problemów mieszkaniowych – np. *Psie serce* Michaiła Bulhakowa. W tym utworze główny bohater, profesor Preobrażeński w sposób następujący opisał stan niegdyś ładnych i zadbanej kamienic, w których po rewolucji zamieszkali proletariusze: kradzieże obuwia, żarówek i innych przedmiotów, brak ogrzewania i prądu, chodzenie w brudnych walonkach po marmurowych schodach, potłuczone szyby, brud we

wspólnych łazienkach, zniknięcie doniczek z kwiatami oraz dywanów z klatek schodowych itd². (Булгаков 2005: 164-165) Jeszcze bardziej znana jest wypowiedź Wolanda z „Mistrza i Małgorzaty”: „Квартирный вопрос только испортил их...”³ (Булгаков 2001: 296).

Władze radzieckie uważały, że „komunalki” przyczynią się do krzewienia w społeczeństwie „komunistycznego myślenia”, ale ludzie, zmuszeni do dzielenia się wszystkim ze wszystkimi i do życia w ścisłej wspólnocie bez możliwości wyboru, tylko jeszcze bardziej nienawidzili się nawzajem. O. Figes, współczesny angielski historyk w książce *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji* stwierdził, iż często ludzie latami mieszkający w takich warunkach dostawali zaburzeń psychicznych, takich jak schizofrenia, mania prześladowcza, urojenia, lęk przed samodzielnością (Figes 2007: 149). Warto również dodać, że komunalki stanowiły podstawową jednostkę aparatu inwigilacyjnego oraz były skutecznym narzędziem niszczenia rodzin, gdyż w podobnych warunkach nie sposób było wychowywać dzieci i wpajać im tradycyjne wartości.

Po podaniu tych istotnych informacji należy zachęcić studentów do przeczytania wybranych utworów Zoszczenki w oryginale i przekładzie, proponując odszukanie różnych wersji tłumaczenia, gdyż, jak już było mówione wyżej, opowiadania autora *Niebieskiej księgi* są praktycznie nieprzetłumaczalne, większość istniejących obecnie wersji jedynie częściowo oddaje koloryt językowy i sytuacyjny zawarty w jego humoreskach. Ponieważ zacerpnęliśmy parę przykładów z opowiadania *Nerwowi ludzie*, warto jeszcze przez chwilę skupić na nim uwagę. Oprócz wyrazu *komunalka* zawiera ono inne pojęcia, które wymagają wyjaśnienia, na przykład *кооперация*, *нарсудья*. Warto też napomknąć, że inwalida Gawriłow, który najbardziej ucierpiał w trakcie bójki mieszkańców „komunalki”, nie jest zwykłą osobą niepełnosprawną, lecz uczestnikiem wojny domowej w Rosji (1917 – 1922/1923), rozpoczętej w wyniku rewolucji październikowej. W świetle tych informacji jasna staje się wypowiedź inwalidy: „Что за шум, а драки нету”⁴, która staje się sygnałem do ogólnej bijatyki w „waziutkiej małej kuchni”. Bijatyka może w sposób karykaturalny obrazować bratobójczą wojnę domową, podczas której swoi zabijali swoich, chociaż nie zawsze mieli takie zamierzenia.

² „Weźmy stojak na kalosze. Od 1903 roku mieszkam w tym domu. I oto przez cały ten czas do kwietnia 1917 roku nie było ani jednego wypadku - podkreślam czerwonym ołówkiem - ani jednego, żeby z klatki schodowej od frontu zginęła choć jedna para kaloszy. Proszę pamiętać, dwanaście mieszkań, a ja przyjmuję pacjentów. W kwietniu siedemnastego roku pewnego pięknego dnia zginęły wszystkie kalosze, w tym dwie pary moich, trzy laski, palto i samowar szwajcara. Od tej chwili stojak na kalosze przestał istnieć. Mój drogi! Nie wspominam już o centralnym ogrzewaniu. Nie wspominam. Niechaj będzie, ponieważ mamy rewolucję społeczną, nie trzeba palić pod kotłem. Pytam tylko, dlaczego, kiedy zaczęła się ta cała historia, wszyscy zaczęli chodzić w brudnych koszulach i walonkach po marmurowych schodach? Dlaczego jeszcze do tej pory trzeba zamykać kalosze na klucz? I do tego stawiać przy nich na warcie żołnierza, bo inaczej ktoś je ukradnie? Dlaczego zabrano chodnik z frontowych schodów? Czy Karol Marks zabrania trzymania chodników na schodach? Czy Karol Marks napisał gdzieś, że wejście do drugiej oficyny Kałaburowskiego domu należy zabić deskami i chodzić dookoła od tyłu przez podwórze? Komu to potrzebne? Wyzyskiwanym Murzynom? Czy może robotnikom w Portugalii? Dlaczego proletariusz nie może zostawić swoich kaloszy na dole, tylko musi brudzić marmur? (...) Proletariusz chodzi teraz w kaloszach... w moich kaloszach! (...) Ale żeby je chociaż zdejmowali na schodach (Filip Filipowicz zaczął purpurowieć). Po jakiego diabła zabrano kwiaty z podestów? Dlaczego elektryczność, która gasła, o ile dobrze pamiętam, dwa razy w ciągu dwudziestu lat, teraz gasnie dokładnie raz na miesiąc? Statystyka, doktorze Bormental, to straszna rzecz. (...) Wyjaśniam: jeśli zamiast co wieczór operować, zacznę w swoim mieszkaniu śpiewać chórem, nastanie u mnie chaos. Jeżeli wchodząc do ubikacji zacznę, przepraszam za wyrażenie, odlewać się obok muszli i to samo będą robić Zina i Daria Pietrowna, to w ubikacji zaczniesz się chaos. Jak z tego wynika, chaos istnieje nie w klozetach, tylko w głowach.” (tłum. autorki)

³ „Zepsuła ich kwestia mieszkaniowa.”

⁴ Cóż to za hałas, a bójki nie ma”.

5. Ćwiczenia dotyczące pracy z tekstem

Powolne wspólne czytanie opowiadania *Nerwowi ludzie* i omawianie pojęć, napotykanych w tekście:

- *коммунальная квартира* – konieczne jest zapoznanie studentów z tym zjawiskiem oraz skalą występowania w ZSRR
- *инвалид* – należy wyjaśnić, że inwalidą w komunalnej kuchni d 1924 roku mógł być uczestnik I wojny światowej lub wojny domowej 1917 – 1922 (23)
- *примус* – ilustracja, wyjaśnienie, dlaczego dane urządzenia były niezwykle popularne w komunalnych kuchniach w latach dwudziestych. Można również przytoczyć powieść *Złote cielę* Ilfa i Pietrowa, opowiadanie A. Tołstoja *Žmija* oraz *Mistrza i Małgorzatę* Bułhakowa;
- *кооперация* – czym była i dlaczego była możliwa w ZSSR. Również pojęcia *НЭП* и *нэпманы* (osoba Kobyлина – czym się zajmuje i ile zarabia);
- «*кухонька, знаете, узкая...*» – warto zwrócić uwagę na ten szczegół i wytłumaczyć: dlaczego kuchnia była taka mała?
- «*прописать ижицу*» – wyjaśnić znaczenie powiedzenia.

6. Wykorzystanie opowiadań Zoszczenki na zajęciach z gramatyki

Jednym z elementów zajęć może być propozycja, aby studenci wyszukali w tekście błędy językowe, spróbowali określić ich charakter i przytoczyli wersję poprawną.

Ćwiczenie – zapoznanie się z przykładami:

- mowy potocznej – *чуть башку не оттяпали, поднапёрли, впёрлось, смазать по харе, маленько очухался, ударить по кумполу, съездить по морде, пуццай;*
- powielania wartości znaczeniowej – *посторонний чужой персонал* ('nieupoważniony obcy personel');
- zakłóceń fonetyczno-fonologicznych – *промежду прочим, назад положьте, всегда;*
- reprodukcji analogicznej informacji – *И берет она в левую руку ежик и хочет чистить. Хочет она чистить, берет в левую руку ежик (...)* ('Bierze więc ona w lewą rękę szpikulec i zabiera się do czyszczenia. Zabiera się do czyszczenia, bierze do lewej ręki szpikulec');
- nietypowych połączeń przyimkowych – *об это время разжигает примус* ('o ten czas rozpala prymus');
- zwrotów tautologicznych – *мелкие пустяки* ('drobne głupstwa').

Ćwiczenie polegające na znalezieniu błędów językowych, gramatycznych i stylistycznych oraz zapisaniu wersji poprawnych:

1. «И как раз на другой день прислала комячейка билеты в оперу. А она испужалась. Съела она с кремом, цоп другое. Я аж крякнул.» (*Аристократка*)
2. «И в назначенный день вместо явки он присылает заявление.» (*Нахальство*)
3. «Какая баня? Обныкновенная. Которая в гривенник.» (*Баня*)
4. «Чего обождь, - огорчилась тётка. – Чего обождь-то?» (*Протокол*)
5. «Думаешь, надел американские сапоги, так и беременных людей руками задевать можешь?» (*Метафизика*)

7. Podsumowanie

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania należy stwierdzić, że krótkie humoreski radzieckiego pisarza Michaiła Zoszczenki stanowią niezwykle cenny materiał, dzięki któremu studenci-rusycyści mają możliwość zapoznania się z istotnymi zjawiskami językowymi, historycznymi i kulturowymi, zachodzącymi w Rosji lat 20.-30. ubiegłego wieku. Umiejętne wykorzystanie opowiadań Zoszczenki na zajęciach z historii literatury rosyjskiej, gramatyki i translatoryki pozwolą również uczącym się wzbogacić swój zasób leksykalny, jak i zetknąć się z językiem potocznym, nie pozbawionym kuriozalnych i zabawnych błędów językowych, odzwierciedlających mentalność i światopogląd bohaterów występujących w utworach radzieckiego satyryka.

Literatura

- Белая, Г., 1977, *Закономерности стилевого развития советской прозы двадцатых годов*, Наука, Москва.
- Булгаков, М., 2001, *Мастер и Маргарита*, Издательство АСТ, Москва.
- Булгаков, М., 2005, *Собачье сердце*, Издательство АСТ, Москва.
- Бунин, И., 1990, *Окаянные дни*, Советский писатель, Москва.
- Foges, O., 2007, *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, tłum. W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum, Warszawa.
- Щерба, Л., 2003, *Преподавание языков в школе: Общие процессы методики*, Издательский центр «Академия», Санкт-Петербург.
- Щерба, Л., 2007, *Языковая система и речевая деятельность*. Издательство КомКнига, Москва.
- Wierzbicki, J., 1999, *Stylistyczny fenomen języka artystycznego Michaiła Zoszczenki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zoszczenko, M., 1993, *Małpi język*, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk.
- Зощенко, М., 1928, О себе, о критиках и о своей работе, w: М. Зощенко (red.), *Статьи и материалы*, Academia, Ленинград, s. 7-11.

(liczba znaków ze spacjami: 28439)